

ENGELS'İN MATERYALİZMİ VE DİN ELEŞTİRİSİ

Hüsnü AYDENİZ*

ÖZET

Birçok düşünür, düşünce tarihinin, idealizme dayanan anlayışlar ile materyalizme dayanan anlayışların mücadelesi ekseninde ilerlediğini savunmaktadır. Özellikle modern dönemde materyalizmin geçirdiği evrimin, hem düşünce alanında hem de pratik hayatta etkin bir rol üstlendiği göz ardı edilmemesi gereken bir gerçektir. Bu anlamda, materyalist düşünürlerin geleneksel yapıya, özellikle de dine yönelttiği eleştirilerin dikkatle incelenmesi gerekir. Materyalist düşüncenin en önemli teorisyenlerinden olan Friedrich Engels, materyalizme kazandırdığı bakış açısı, dine yönelttiği eleştiriler ve geniş kesimler tarafından kendisine gösterilen ilgi nedeniyle, dikkat çekici bir figürdür. Bu nedenle, bu çalışma Friedrich Engels'in genel düşünceleri ve dine yönelik yaklaşımlarını ele almayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Friedrich Engels, Din, İdealizm, Materyalizm, Diyalektik Materyalizm, Tarihsel Materyalizm.

ABSTRACT

Engels' Materialism and His Criticism towards Religion

Many thinkers have defended that history of thought has moved along in the axis of encounter discernments between insights based on idealism and materialism. Especially, it should not be ignored that materialism has evolved both thought space and practical space in the modern age. In this sense, materialist thinkers' criticism to the traditional structures and especially religion must be examined carefully. Friedrich Engels, the most important theoreticians of materialistic thoughts is a remarkable figure because of his gaining a perspective on materialism, his criticism to the religion and the interest shown to him by large segments. Therefore, the aim of this study is to address the general thoughts of Friedrich Engels and his criticism toward religion.

Key Words: Friedrich Engels, Religion, İdealizm, Materialism, Dialectical Materialism, Historical Materialism.

---

* Dr., Yıldızkent İMKB İlköğretim Okulu DKAB Öğretmeni, Erzurum, e-posta: haydenizz@hotmail.com.

Giriş

Materyalizm, en genel şekliyle “doğaüstü inançlara karşı, bilimsel bilginin üstünlüğünü savunan felsefi eğilim” veya “sezgiden ayrı olarak var olan objektif gerçeklikler bulunduğunu kabul eden teori”¹ olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda, fizik tarafından ele alınan varlık alanlarının üzerinde başka hiçbir şeyin bulunmadığını savunan bir görüş olarak nitelendirilebilir. Böyle bir materyalizm anlayışı, dünyada, fizikle açıklanamayan varlıkların ve kuralların bulunmadığını kabul etmektedir².

Materyalizmin köklerini çok eski dönemlere götürmek mümkündür. İlkçağ düşüncesine bakıldığında, bu konuda belirleyici olan noktanın, düşünürlerin “ruh” a bakış açıları olduğu görülmektedir. Bu anlamda İlkçağ düşünürlerinin ruha bakışını genel olarak üç ana başlık altında tasnif etmek mümkündür. Birincisi, ruhu maddi bir cevher olarak kabul eden doğa filozofları; ikincisi, ruhun bedenden ayrı bir cevher olduğunu düşünen idealist filozoflar; üçüncüsü ise, ruhu, maddi bir cevher olmamakla birlikte, maddede içkin bir ilke olarak kabul eden filozoflar³. Maddeci düşüncenin çok eski dönemlere uzandığı açık olmakla birlikte, ilk derli toplu halinin Demokritos tarafından ortaya konduğu söylenebilir. Ona göre, ezeli, yok olmayacak ve değişmez olan bir madde söz konusu olup, bu maddeyi oluşturan atomların hareketi kendiliğinden meydana gelmektedir. Ayrıca, bu atomlar mekanik bir yapıya sahiptirler. Bu anlamda determinist ve rastlantıya yer bırakmayan bir düşünce yapısı ortaya çıkmaktadır. Demokritos’u gerçek bir materyalist yapan ise, ruhu, bütünüyle atomların yapısına dayandırmasıdır⁴.

Esas itibarıyla, materyalizmin kendisine eleştiri konusu yaptığı akımın idealizm olduğu söylenebilir. Materyalizmin, kendisini karşıt bir konuma yerleştirdiği idealizmin, mutlak bir ruh-beden ayrımı yapması, ruhu kullanan, bedeni ise kullanılan bir varlık olarak kabul etmesi, insanın kişiliğinin oluşmasında bedeninin neredeyse esaslı hiçbir katkısının olmadığını düşünmesi⁵ açısından, eleştiriye açık bir kapı bıraktığını söylemek mümkün görünmektedir. Buna rağmen, düşünce tarihinin, idealizm-materyalizm karşıtlığı içinde ilerlediği⁶ şeklindeki bir iddiaya karşı çıkan

¹ Lewis S. Feuer, “Materialism, Idealism and Science”, *Philosophy of Science*, Vol. 15, No. 1 (Jan., 1948), pp. 71-75, s.71.

² J. J. C. Smart, “Materialism”, *The Journal of Philosophy*, Vol. 60, No. 22, American Philosophical Association, Eastern Division, Sixtieth Annual Meeting (Oct. 24, 1963), pp. 651-662; s.651-652.

³ Bkz. Ruhattin Yazoğlu, *Ruh, Ölüm ve Ötesi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.12-15.

⁴ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s.36-37; Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1993, s.14.

⁵ Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.30.

⁶ Adam Schaff, *Marksizm, Varoluşçuluk ve Birey*, çev. Evinç Dinçer, De Yay., İstanbul, 1966, s.6-7.

düşünürler de bulunmaktadır. Örneğin, Étienne Gilson, birçok düşünürün ifade ettiği materyalizm-idealizm karşıtlığının gerçekliği bulunmayan bir düşünce olduğunu ve bir efsane olarak nitelendirilebileceğini belirtir. “Materyalizm ile idealizm arasında amansız bir mücadeleye indirgenmiş bir felsefe tarihi kavramı da ayrı bir efsanedir. Pek az materyalist felsefe varolduğu sürece ve kendisi de bir materyalizm olan Marksizm, kendini Hegelci idealizmin tersine çevrilmiş bir vaziyeti olarak gördüğü ölçüde, bu mit dikkat çekici olmaya devam edecektir.”⁷

Her şeyin hareket eden atomlardan meydana geldiğini ve bu atomlar ile bunlara bağlı olarak ortaya çıkan hareketlerin, nihai gerçeklikler olduğunu iddia eden materyalizm türüne “bilimsel materyalizm” denir ve günümüzde etkinliği en fazla olan materyalizm türlerinden birisidir. Bu anlayışa göre madde ve devinim mutlak gerçekliklerdir⁸. Ancak bu tür bir materyalizm, materyalizm kavramını tek başına ifade etmekten uzak görünmektedir. Dolayısıyla, bundan ayrı olarak, “diyalektik” ve “evrimsel” olmak üzere iki farklı materyalizm türünden de söz etmek mümkündür⁹. Özellikle diyalektik materyalizm, sosyal konulara yönelik ilgisi nedeniyle, büyük bir etki alanı oluşturmuştur. Ayrıca diyalektik materyalizm, her şeyin maddi partiküllerin veya atomların devinimiyle ilgili olduğuna yönelik teorilerle tanımlanmasını öngören ve bu suretle indirgemecilik (reductionism) hatasına düşen mekanist bir bakış açısına da karşı çıkmaktadır¹⁰. Bu düşünceye göre dünya, sürekli olarak ve değişmeyen bir düzlemde işleyen bir makinedir ve kendisini hareket ettiren bir varlığa ihtiyaç duyar. Bu kanaat doğal olarak mevcut dinsel eğilimlerin öngördüğü bir Tanrı fikrinin etkisinde kalınarak ortaya konulmaktadır¹¹. Buradan hareketle Engels'in dine yönelttiği eleştirilerin temelinde, dine dayalı bilimsel anlayışların bulunduğu söylenebilir.

Buradan hareketle, diyalektik materyalizmin, bilimsel materyalizm ile Hegelci diyalektiğin bir karışımı olduğu söylenebilir. Diyalektik materyalizmin en önemli

⁷ Étienne Gilson, *Ateizmin Çıkmazı*, çev. Veysel Uysal, MÜİFVY, İstanbul, 1994, s.71.

⁸ Ira Remsen, “Scientific Materialism”, *Science*, New Series, Vol. 3, No. 59 (Feb. 14, 1896), pp. 225-227, s.225.

⁹ Roy Wood Sellars, “Existentialism, Realistic Empiricism, and Materialism”, *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 25, No. 3 (Mar., 1965), pp. 315-332, s.315.

¹⁰ Thomas A. Goudge, “The Future of Materialism”, *The Philosophical Review*, Vol. 59, No. 1 (Jan., 1950), pp. 107-112, s.108.

¹¹ Georges Cogniot, *Engels'e Göre Tabiatın Diyalektiği*, çev. Fırtına Öztürk, Hür Yayınevi, İstanbul, 1965, s.15 vd.

teorisyeni olarak kabul edilebilecek olan Engels, teori ile pratiğin birliği üzerine yaptığı vurgu ile diyalektik materyalizme yeni bir boyut kazandırmıştır¹².

Diyalektik materyalizmin oluşmasında, Herakleitos, Locke, Kant, Diderot, onsekizinci yüzyıl materyalistleri, Hegel, Darwin ve Feuerbach'ın düşüncelerinin büyük bir etkisi olduğu söylenebilir. Bu anlayışta, hareket ve sürece vurgu yapan dinamik bir materyalizm öngörüsü mevcuttur¹³.

Günümüz materyalizmi, gelişen bilimsel bakış açılarının kendisi için önemli bir dayanak noktası oluşturduğunu iddia etmekle birlikte; karşıt görüşe sahip olan araştırmacıların bilimsel alandaki değerlendirmelerinin bundan farklı olduğu ifade edilmektedir¹⁴. Ancak burada asıl önemli olan ve sorgulanması gereken konu, birbirinden farklı ve birbirine karşıt olan bu anlayışların ne kadar bilimsel veya ideolojik bakıştan uzak olduğunun belirlenmesidir. Ayrıca insanların mutlak anlamda çevreden soyutlanması söz konusu olmadığından, bütünüyle doğru bir sonuca ulaşılması zor görünmemektedir.

Materyalizme yönelik olarak ifade edilen sevgi vb. gibi unsurların bilimsel bir test konusu olarak görülemeyeceği şeklindeki bir eleştiriye cevaben, bunların manevî bir varlık alanına ait olarak görülmekten ziyade, beynin veya insan vücudunun organik bir tavır olarak kabul edilmeleri gerektiği şeklinde bir karşılık verilmektedir. Dolayısıyla, günümüzde materyalizmin tekrar ivme kazanmasına yardımcı olacak en önemli unsurun, nöropsikoloji ve elektronik teknolojilerdeki ilerleme olduğu söylenebilir. Nöropsikolojik araştırmalar, zihinsel durumlar ile beynin işleyişinin özdeş olduğuna yönelik veriler ortaya koymakta, gelişen elektronik teknolojisi ise bu durumun ispatı açısından kullanılmaktadır¹⁵. Dolayısıyla bu anlayışa göre, duygusal yönelimlerin nöropsikolojik bir durumun yansıması oldukları kabul edilmelidir¹⁶. Bu nedenle herhangi bir nesne veya olgu karşısında gösterilen duygusal tavır, gerçekte, onunla ilgili olarak geçmişte yaşanan tecrübenin vücutta oluşturduğu bir durum olarak değerlendirilmelidir¹⁷. Kuşkusuz buradaki en önemli konu, madde ruh ayırımının ortadan kaldırılma çabası olarak görülebilir.

---

¹² Sellars, a.g.m., s.324-325.

¹³ Roy Wood Sellars, "Reflections on Dialectical Materialism", *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 5, No. 2, A First Symposium on Russian Philosophy and Psychology (Dec., 1944), pp. 157-180, s.158.

¹⁴ Aydın Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s.49.

¹⁵ Max Hocutt, "In Defense of Materialism", *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 27, No. 3 (Mar., 1967), pp. 366-385, s.366.

¹⁶ Smart, a.g.m., s.653.

¹⁷ Smart, a.g.m., s.654.

Materyalizme duyulan ilginin nedenlerinden bir diğ erinin de, metafizik temelli düşüncelerin tekrar bir egemenlik kurmaları ve bu nedenle bilimsel gelişmenin sekteye uğ ratılabileceği korkusu olduğu söylenebilir¹⁸.

1. Friedrich Engels'in Dine Yönelttiği Eleştiriler

1.1. Düşünce Gelişimi

Bu çalışmanın ana unsuru olan Friedrich Engels, materyalist düşüncenin en önemli teorisyenlerinden birisi olarak tarih sahnesinde yerini almış ve bir dönem düşünceleri dünyayı etkileyen geniş halk kitleleri tarafından kabul görmüş birisidir. Bu anlamda onun dine yönelik görüş ve eleştirilerinin ele alınması önemlidir. Ancak Engels'in din konusundaki görüşlerinin ele alınmasından önce, düşünsel gelişimi ve bazı temel yaklaşımlarına değ inilmesinde zorunluluk bulunmaktadır.

Engels'in sosyal hayata ilişkin düşüncelerinin oluşumunun, daha babasının fabrikasında çalıştığı andan itibaren başladığı görülmektedir. O, burada çalışırken karşılaştığı adaletsizliklerden duyduğu rahatsızlıklar nedeniyle, sahip olduğu imkânları terk etmek pahasına, oradan ayrılmayı düşündüğünü ifade etmektedir¹⁹.Düşünceleri üzerinde çok önemli bir etkiye sahip olan bu ortama bakıldığında, siyasî ve toplumsal gerilimlerin ve geniş bir katılımın söz konusu olduğu halk hareketlerinin etkinliği gözlerden kaçmamaktadır. Bu hareketler, başlangıçta ekonomiye dayanmakla birlikte, bunların geleneksel yapının bütünü küş atan bir hedefe yöneldikleri söylenebilir²⁰. Dolayısıyla Engels, öz elde ekonomi ve siyasetle ilgilenmekle birlikte, genelde toplumsal hayat üzerinde etkili olan bütün kurumlara yönelik değ erlendirmelerde bulunmuştur.

Engels'in dine ilişkin olumsuz bakış açısının temellerinin de, çocukluk dönemlerinden itibaren atılmaya başlandığı söylenebilir. Çocukluğunun geçtiği Wuppertal bölgesinde Lutherci anlayışın katı bir versiyonu olan *Pietizm*'in son derece etkin olduğu ifade edilmekte ve geniş halk kitlelerinin bu doğrultuda bir hayat sürdürdükleri belirtilmektedir. Aynı zamanda dindar görünümlü fabrikatörlerin, Engels

---

¹⁸ Goudge, a.g.m., s.112.

¹⁹ Karl Marx - Friedrich Engels, *Seçme Mektuplar*, çev. Alaattin Bilgi, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 1996, s.23.

²⁰ David Riazanov, *K. Marx-F. Engels: Hayat ve Eserlerine Giriş*, çev. Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 1997, s.13 vd.

tarafından ikiyüzlülük olarak nitelendirilen tavırlarının, onda büyük bir dönüşüme neden olduğu görülmektedir²¹.

Almanya'nın köklü ailelerinden birine mensup olan Engels'in babası katı hatta fanatik olarak nitelendirilebilecek bir anlayışa sahip Hıristiyan bir tüccardır. Bu nedenle oğlunun da bu yönde bir hayat sürmesi için yoğun bir uğraş vermiştir. Ancak daha sonraları bir baskı halini alacak olan yönlendirmelerinin Engels üzerinde aksi yönde bir etki yaptığı söylenebilir. Bu baskı Engels'in dine yönelik eleştirel bir tavır takınmasının temel nedenlerinden bir diğeridir. Hatta düşüncelerinden büyük oranda etkilendiği Marx'la ayrıştığı temel noktalardan birisi budur. Marx çok daha özgürlükçü bir ailede yetişmesinden dolayı dinî konular üzerine fazla yoğunlaşmazken, Engels, dinle mücadeleyi hayat felsefesinin temel ögesi haline getirmiştir. Bu bağlamda ilk mücadelesinin, Hıristiyanlık ile bilimi uzlaştırmaya çalışan ve dönemin siyasi otoritesi tarafından desteklenen Friedrich Schelling'in anlayışıyla olduğu görülmektedir²².

Engels'in düşünceleri üzerinde üçü de Yahudi kökenli olan Ludwig Börne, Henrich Heine ve Karl Marx'ın önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Özellikle üniversite yıllarında bu düşünürlerle önemli bir etkileşim içine giren Engels, aşırı sol Hegelciliğinin de etkisiyle, fikirlerini bu bağlamda otaya koymuştur²³. Bu anlamda Hegel, onun fikri gelişiminin dönüm noktalarından biridir. Hegel hem pozitif katkısı hem de kendisine eleştiriler yönelttiği bir düşünür olarak, Engels'in kendisine borçlu kaldığı önemli bir figürdür. Engels'in Hegel'e bakışı bir süre sonra değişmiştir. Örneğin, Batı düşüncesinde çok önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilen Hegel'in "Tanrı, kişisel ölümsüzlük ve İsa'nın kişiliği" vb. konularda yeterince açık bir tavır takınmamış olmasının, Hegel ekolünü takip eden düşünürler arasında ayrılmalara neden olduğu görülmektedir²⁴. Bu anlamda Marx ve Engels'in sol Hegelci kanada mensup olmakla birlikte, Hegel'e ciddi eleştiriler yönelttikleri görülmektedir²⁵. Bu eleştirilerin temelinde yatan gerekçenin, Hegel'in diyalektik yöntemi ruh-madde ayrımını göz önünde tutarak uygulamaya çalışırken; Engels ve Marx'ın, ruhu

²¹ *Friedrich Engels-Biyografi*, çev. Oğuz Özügül-Süheyla Saliha Kaya, Sorun Yayınları, İstanbul, 1997, s.20. (Bu kitap, SSCB Bilimler Akademisi ve SED MK Marksizm-Leninizm Enstitüsü tarafından hazırlanan eserlerin çevirisidir. Bundan sonraki dipnotlarda bu eser, "Biyografi" olarak yazılacaktır).

²² Riazanov, a.g.e., s.37-38; Cogniot, a.g.m., s.5.

²³ Bkz. Riazanov, a.g.e., s. 35 vd.; *Biyografi*, s.31.

²⁴ Bedia Akarsu, *Çağdaş Felsefe*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1994, s.105.

²⁵ Akarsu, a.g.e., s.116; Philip J. Kain, "Marx, Engels, and Dialectics", *Studies in Soviet Thought*, Vol. 23, No. 4 (May, 1982), pp. 271-283, s.274.

reddedip, bütünüyle maddeye dayalı bir diyalektik yöntem uygulamaya çalışmaları olduğunu belirtmek gerekir.

Engels, düşünce gelişimini ifade ederken, Feuerbach'ın da çok önemli bir yere sahip olduğunu belirtmektedir. Özellikle *Hıristiyanlığın Özü* adlı kitabın hem kendisi hem de Marx üzerinde önemli bir tesir bıraktığı üzerinde durmakta ve Feuerbach'ın bu kitapta ortaya koyduğu "Yansıma Teorisi"nden etkilendiklerini belirtmektedir²⁶. Engels, Feuerbach'ın dinin oluşumuna yönelik teorisini etkileyici bulmakla birlikte, dine yönelik tutum karşısında ondan farklı düşünmektedir. Çünkü Feuerbach, dinin bütünüyle ortadan kaldırılmasından ziyade, ıslahının ve yetkinleştirilmesinin daha yararlı olacağını düşünmektedir²⁷. Engels ise bu konuda, sınıfsal karşıtlıklar ve egemenlikler üzerine inşa edilmiş olan mevcut toplum yapısının, insanî ilişkilerde sadece insanca duygulara dayalı olması gereken bir yapıyı zedelediğini söyler. Dolayısıyla, toplumsal yapının müdahalesiyle körelmiş olan bu duyguların, din düzeyine yükseltmelerinin de bir anlamı bulunmamaktadır²⁸.

Bu düşünce sürecinin sonunda Engels, materyalist bakış açısını kendisine temel bir düşünce olarak almış ve bu düşünceye katkıda bulunmaya çalışmıştır. Belki de onun en önemli katkısı, ileride de değinileceği üzere "dinamik" bir materyalist anlayış geliştirmeye çalışmasıdır. Bu bağlamda Engels'in, mekanik materyalist anlayışa karşı sahip olduğu düşüncelerin köklerini Herakleitos'a kadar götürmek mümkündür. Kendisinden önceki düşünürlerin aksine Herakleitos, evrende durağan bir yapının bulunduğu görüşünün aksine sürekli değişen bir yapının varlığını savunur. Evrende sürekli olarak gerçekleşen bu değişimi görmemek ve bir an olsun durağan bir yapı bulunduğunu söylemek, bir yanılsamadan başka bir şey değildir²⁹.

Engels'in dine bakışı üzerinde Hıristiyanlık tarafından vazedilen "insanın doğal olarak zayıf ve günahkâr" olduğu şeklindeki anlayışın olumsuz bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Çünkü böyle bir inanç, insanın yaratıcı gücünü ortadan kaldıran bir neden olarak görülmektedir. Gençlik yıllarında okuma fırsatını bulduğu David

²⁶ Friedrich Engels, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, çev. İsmail Yarkın, İnter Yayınları, İstanbul, 1999, s.53.

²⁷ Engels, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, s.33 vd.; Joseph Ferraro, "Engels as an Ontological Materialist", *Studies in Soviet Thought*, Vol. 37, No. 2 (Feb., 1989), pp. 133-150, s.139.

²⁸ Engels, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, s.36.

²⁹ Bkz. Gökberk, a.g.e., s.24; Weber, a.g.e., s.21-22; Eduard Zeller, *Greks Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Friedrich Strauss'un *İsa'nın Yaşamı* adlı kitabının da, onun düşünceleri üzerinde etkili olduğu ifade edilmektedir³⁰.

Engels, kendi dönemine kadar etkinliğini sürdüren ve gerek doğada gerek toplumda var olan çatışmaların, içsel olmayan fakat haricî unsurların etkisiyle meydana geldiği görüşüne karşı çıkmaktadır. Geleneksel anlayış bu açıdan dinin etkisinde kalmak durumundadır. Hâlbuki Engels'e göre hem doğada hem de sosyal alandaki çatışmalar içsel çatışmaların bir sonucudur. Bu düşünce kendisinden önceki bazı materyalist düşünürler tarafından dile getirilmekle birlikte yeterince temellendirilememiştir. Dolayısıyla Engels'in en önemli düşünsel uğraşlarından birinin, bu içsel çatışmayı ortaya çıkarmak olduğu söylenebilir³¹.

"Bilimsel sosyalizm" veya "diyalektik materyalizm" olarak isimlendirilebilen düşünce akımından söz edildiğinde Marx ve Engels'in, ilk akla gelen düşünürler oldukları ifade edilebilir. Ancak bu düşünce daha çok Marx ile bilinmekte ve ona nispetle Marksizm adını almaktadır. Bu noktada dikkat çekici bir hususu ifade etmek gerekir: Bilimsel sosyalizmin ekonomik, felsefi ve tarihi köklerinin en yalın ve güzel anlatımları Engels'in eserlerinde ifade edilmekle birlikte, her dönemde Marx ön planda olmuştur³². Büyük bir ihtimalle bu, Engels'in kişisel özelliklerinden kaynaklanan ve Marx'a duyduğu sevgi ve saygının bir yansımasıdır. Bununla birlikte bazı araştırmacılar, Engels'in, Marx'ın ölümünden sonraki süreçte, Marx'ın düşüncelerinden farklı veya daha gelişmiş bir düşünce yapısı inşa ettiğini iddia etmiştir. Bu da, Marx'ın düşüncelerine Engels tarafından ontolojik bir altyapı oluşturması şeklinde gerçekleşmiştir. Marx tarafından "insan idrakinden bağımsız nesnelerin varlığına inanç" şeklinde betimlenebilecek olan örtük bir materyalizm, Engels'in katkılarıyla "diyalektik materyalizm"e dönüştürülmüş ve Marksist düşünce geleneğini takip eden pek çok düşünür, gerçekte Engels'in takipçisi olmuştur³³.

1.2. Evrene ve İnsana Bakışı

Engels'in, dine yönelik eleştirilerinin ele alınması noktasında, kurmaya çalıştığı sisteme, evrene ve insana bakış açısının belirlenmesiyle başlamak yerinde olacaktır.

---

³⁰ *Biyografi*, s.27.

³¹ Cogniot, a.g.e., s.31.

³² James Bonar, "Friedrich Engels", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 10, No. 1 (Oct., 1895), pp. 95-97, s.97.

³³ Ferraro, a.g.m., s.133.

Engels, ilk iş olarak, idealizmin farklı türlerine karşı ciddi bir mücadeleye girişmiştir. Ona göre özgür ve gerçek bir proleter sistemin kurulması sadece fikirlerin değişmesiyle değil, gerçek üretken ilişkilerin de değiştirilmesiyle mümkündür. Bu anlamda sosyal sorunların çözümü için idealizm yerine materyalizmden yararlanmak gerekir³⁴.

Engels'in metafizik temele dayalı bütün anlayışlara karşı çıkmasındaki temel gerekçe, metafiziğin statik bir bakış açısını kabul etmesidir. Statik bakış açısı evrendeki oluşu kavramaktan uzaktır ve kendi kendisini sınırlandıran, bu sınırların ötesine geçilmesini kesinlikle kabul etmeyen bir yapıya sahiptir. Ancak tarihte Herakleitos tarafından ifade edilen ve sonraki dönemlerde Darwinci bakış açısıyla ilerleme kaydeden dinamik anlayış bunun tam tersini göstermektedir ve gerçekte takip edilmesi gereken bakış açısı budur³⁵. Bu nedenle Engels, Tanrı düşüncesine götüren bir yol olduğunu düşündüğü için, determinizmi de reddeder. Bunun yerine rastlantı kavramının ön plana çıkarılmasını savunur ve Demokritos'un rastlantı kavramını kendisine çıkış noktası yapar. Doğada nasıl meydana geldiğini bilmediğimiz bir dizi olayın determinist bir bakışla değil, sadece rastlantıyla izah edilebileceğini iddia eder. Ayrıca, bu olayların nedensellik zincirinin bilim tarafından açıklanmaya çalışılmasını da gereksiz bir iş olarak görür³⁶. Engels, evrende var olan neden-sonuç ilişkisinin ancak tekil olaylar için geçerli olabileceğini ve bütün olaylar için genelleştirilemeyeceklerini ifade eder. Sözelimi yağmur yüklü bir bulut bir şehrin üzerinden geçerken, Pazartesi günü yağmurlarını bırakmıştır. Benzer bir bulut Çarşamba günü aynı şehrin üzerinden geçerken yağmur bırakmamıştır. Her ne kadar bulutlar birbirine benzese de bütün şartları itibarıyla aynı olmadıkları için, aynı neden sonuç ilişkisinin buna uygulanması söz konusu olamaz³⁷. Ancak bu, düşüncenin, olayları irdelemesinden kaçmak veya bilimsel uğraş konusu olan hususlarda yılgınlık göstermek yahut nedensellik zincirinin değişmez bazı ilkelere bağlı olduğunun bir şekilde ispat edilmesinin, kendi anlayışına zarar verme ihtimaline yönelik bir kaygıdan kaynaklanıyor olduğu söylenebilir. Çünkü bugün sahip olduğumuz veriler çerçevesinde rastlantı sonucu meydana geldiğini düşündüğümüz kimi olaylar, bilimsel verilerin artması ve bilimin ilerlemesi vesilesiyle yarın belirli kurallara göre

³⁴ Ferraro, a.g.m., s.138.

³⁵ Friedrich Engels, *Ütopya dan Bilime Sosyalizm*, çev. Yılmaz Onay, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2006, s.54-57; Friedrich Engels, *Doğanın Diyalektiği*, çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, Ankara, 2006, s.186.

³⁶ Engels, *Doğanın Diyalektiği*, s.239-240.

³⁷ Friedrich Engels, *Anti Dühring*, çev. İsmail H. Yarkın, İnter Yayınları, İstanbul, 2000, s.61-62.

açıklanabilir bir yapıya kavuşursa, bu Engels'in düşüncesi için elbette büyük bir yıkım olacaktır. Marx ve Engels'in determinizm, hareket, tarih ve bazı temel konularda birbirlerinden farklı düzeyde bir düşünceye sahip oldukları³⁸ şeklinde bazı iddialarla karşılaşılmasıyla birlikte, bunları doğrulayacak kuvvetli kanıtlar bulunmadığını ifade etmek gerekir. Yahut bu düşünceye götüren sebep, Engels ve Marx'ın ilgilerini farklı alanlara yoğunlaştırmaları olabilir.

Engels, agnostisizme yönelik olarak eleştirel bir tavra sahiptir. Ona göre agnostisizm örtük bir materyalizm olarak kabul edilmelidir. Ancak geçmişte agnostik bir anlayışı benimseyen düşünürler, bunu açık bir şekilde ortaya koymaktan kaçınmışlardır. Hâlbuki kendi döneminde ulaşılan bilimsel birikim böylesine çekimser bir tavrı kabullenmeyi uygun görmez: "Bugün bizim evrene ilişkin düşünce tablomuz, gelişiminde bir yaratıcıya ya da bir yöneticiye kesinlikle yer bırakmıyor; tüm var olan dünyadan ayrı bir yüce varlığın bulunduğunu kabul etmek ise, kendi içinde bir çelişki olurdu ve dahası, bence dindar insanların duygularını da incitirdi."³⁹

Engels, evrenin varlığına yönelik olarak iki farklı ve temel anlayış bulunduğunu, bunlardan birincisinin evrenin var olmasından önce manevî bir kuvvetin bulunduğunu savunan idealizm; ikincisinin ise, doğayı ilk varlık olarak kabul eden ve onun ezeliğini savunan materyalizmdir⁴⁰. Her iki düşünce de, tarih boyunca çok farklı noktalardan geçmiş ve değişime uğramıştır. Bu anlamda materyalizm değişim sürecine kayıtsız kalmamalıdır. Engels, kendisinden önceki yüzyılda ortaya konan materyalist anlayışın mekanik bir materyalizmi öngördüğünü ifade eder. Mekanizm ise, materyalist bakış açısını daraltan bir ortam oluşturmaktadır⁴¹. Böylece mekanik materyalizm, evreni bir süreç olarak ele alamamakta ve tarihsel gelişim ve değişimi algılayamamaktadır. Neticede, materyalizm anti-diyalektik olan metafizik bir bakışla aynı kulvara girmek zorunda kalmıştır⁴².

Engels, materyalist düşünce açısından, nominalist bir düşünür olan Don Scotus'un, Francis Bacon ve İngiliz materyalistlerin büyük bir önem taşıdıklarını ifade etmektedir. Ancak bu düşünürlerin genel yaklaşımlarında teolojik unsurlardan yararlanmaktan kurtulamamaları önemli bir sorun oluşturmaktadır⁴³. Yine, bilimsel ilerleme noktasında geçmiş dönemin "mekanik dünya" anlayışının yıkılmasında

---

³⁸ Kain, a.g.m., s.271-272.

³⁹ Engels, *Ütopya dan Bilime Sosyalizm*, s.19.

⁴⁰ Engels, *Ludwig Feuerbach* , s.23.

⁴¹ Engels, *Ludwig Feuerbach* , s.27.

⁴² Engels, *Ludwig Feuerbach* , s.28.

⁴³ Engels, *Ütopya dan Bilime Sosyalizm*, s.14-16.

Kopernik ve Kant'ın düşüncelerinin çok önemli olduğu, Engels tarafından savunulmaktadır. Bu düşünürler her şeyden önce teolojiyi bir kenara bırakmak suretiyle bilimsel bir açıklamaya girişmeleri açısından büyük bir önem taşırlar. Özellikle Kopernik'in bilimsel faaliyeti bir devrim niteliğindedir⁴⁴.

Bu noktadan hareketle Engels, dinin oluşumunu da bilimsel bir tarzda açıklamaya çalışır. Onun bu konudaki yaklaşımları, dinler açısından belki de en temel eleştiri ifadelerini içinde barındırmaktadır: "...(din) maddi yaşamdan en uzakta olandır ve ona en yabancı gibi görünür. Din insanların ağaçlar üzerinde yaşadığı çok eski çağlarda, onların kendi doğaları ve kendilerini kuşatan dış doğa hakkında en ilkel, yanılgılarla dolu tasarımlardan doğmuştur. Fakat her ideoloji, bir kez mevcut olunca, verili belli tasarım öğeleriyle başlayıp, onları daha da geliştirir; aksi takdirde o, ideoloji -yani özerk, bağımsız bir biçimde gelişen, sadece kendi öz yasalarına tabi cevheriyetler olarak düşüncelerle uğraşma- olmazdı. Beyinlerinde bu zihinsel süreç cereyan eden insanlar, bu sürecin seyrini sonunda onların maddi yaşam koşullarının belirlediğinin zorunlu olarak bilincine varmazlar, çünkü aksi takdirde bu, tüm ideolojinin sonu olurdu. Bundan dolayı, her akraba halklar grubu için çoğu kez ortak olan bu ilkel dinsel tasarımlar, grubun bölünmesinden sonra, her halkta kendine özgü şekilde, ona nasip olan yaşam koşullarına göre gelişir ve bu süreç, bir dizi halklar grubu için, özellikle de Ari grubu (Hint-Avrupa grubu) için karşılaştırmalı mitoloji tarafından ayrıntılı biçimde kanıtlanmıştır. Her halkta bu biçimde oluşan tanrılar, hükmü korudukları ulusal bölgenin sınırlarını aşmayan ulusal tanrılardı ve bu sınırların ötesinde başka tanrıların hükmü geçiyordu. Bu tanrılar, ulus var olduğu sürece ancak tasarımda yaşamlarını sürdürebiliyor: ve onun batması ile onlar da kayboldu."⁴⁵

Engels'in düşünce tarihinde yer almasının temel nedenlerinden birisi, diyalektik materyalizmi doğa yasalarına ilişkin ortaya konan bilimsel faaliyetlere uygulamasıdır. Aynı zamanda sosyal alanda da diyalektik yöntemi uygulaması dikkat çekicidir⁴⁶. Ona göre, materyalist tarih anlayışının temel olduğunu düşünmek gerekir. Buradan hareketle, tarihte belirleyici olan en önemli, hatta yegâne etken üretimdir⁴⁷. "Havada, daha da yükseklerde süzülen ideoloji alanlarına -din, felsefe vb.-

⁴⁴ Engels, *Doğanın Diyalektiği*, s.214; Karl Marx- Friedrich Engels, *Din Üzerine*, çev. İsmail Yarkın – M. Ali İnci, İnter Yayınları, İstanbul, 2000, s.197, 199.

⁴⁵ Engels, *Ludwig Feuerbach*, s.57; Marx-Engels, *Din Üzerine*, s.298-299.

⁴⁶ *Biyografi*, s.14.

⁴⁷ Friedrich Engels, *Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar 1890-94*, çev. Öner Ünalın, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara, 2000, s.15.

gelince, onların tarihsel dönemde önceden var durumda bulunup benimsenmiş, şimdi saçma diyebileceğimiz bir tarih öncesi içeriği vardır. Doğa, insanın kendi varlığı, ruhlar, büyümlü güçler vb. ile ilgili bu çeşitli yanlış görüşlerin temeli, çoğunlukla olumsuz bir ekonomik etkidir; tarih öncesi dönemin zayıf ekonomik gelişimi yanlış doğa görüşleriyle bütünleşmiş, bir yanıyla koşullanmış ve hatta yaratılmıştır⁴⁸. Dolayısıyla Engels'in benimsediği ve ortaya koymaya çalıştığı materyalist tarih anlayışı "üretim ve ürünlerin değişimi her toplumsal düzenin temelini teşkil eder; tarihte ortaya çıkan her toplumda zenginliklerin dağılım biçimi ve böylece toplumun sınıflara ve kesimlere ayrılması, neyin nasıl üretildiğine ve üretilenlerin mübadelesinin nasıl yapıldığına bağlıdır. Buna göre tüm toplumsal değişmelerin ve tüm politik dönüşümlerin asıl nedenlerini, insanların zihinlerinde değil, ebedi hakikate, ebedi adalete yönelik görüşlerde değil, üretim ve mübadele biçimlerindeki değişimlerde aramak gerekiyor; söz konusu dönemin felsefesinde değil, ekonomisinde aramak gerekiyor"⁴⁹fikrinden hareket etmektedir.

Engels, doğa üzerine yapılan araştırmalarla insanların elde edecekleri bilgiler sayesinde doğayı ve kendilerini daha iyi tanıma fırsatını yakalayacaklarını ifade eder. Bunun sonucu ise, insanın doğa ile daha da bütünleşmesidir. Bununla birlikte yüzyıllar boyunca en temel düşüncelerden biri olan "ruh ile madde, insan ile doğa, can ile beden arasındaki anlamsız ve doğaya aykırı zıtlık düşüncesi"nden kurtuluş başlayacaktır⁵⁰. Engels açısından, ruh-madde ayrımı sorununun çözülmesi, dine yönelik tavrın belirlenmesinde en temel konu olarak görülmektedir. Ancak bu suretle, dinin kökenine inilebilir, onun sosyal kökleri ve işlevi ele alınabilir. Bu suretle, dinin insanlığın temelinde yer alan bir yapıtaşını olmadığı ve başka bir temel üzerinde ortaya çıkan üstyapının bir parçası olduğu ortaya konabilir. Bu durum kanıtlandıktan sonra da, dinin, temel değil arazi, gelip geçen bir kurum olduğu ve insanlık için zorunlu olmadığı gösterilebilir⁵¹. Bu konuya ilişkin olarak şöyle demektedir: "Düşünce ve bilinç nedir ve bunlar nereden gelir diye sorunca, bunların insan beyninin ürünleri oldukları ve bizzat insanın da, çevresi içinde ve çevresiyle birlikte gelişmiş olan bir doğa ürünü olduğu görülür; bundan da, kendileri de son tahlilde doğa ürünleri olan insan beyninin ürünlerinin, sair doğa bağıntısıyla gelişmeyip, bilakis uyum içinde

---

⁴⁸ Engels, *Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar*, s.25.

⁴⁹ Engels, *Ütopyaadan Bilime Sosyalizm*, s.63; Engels, *Anti-Dühring*, s.351.

⁵⁰ Marx-Engels, *Din Üzerine*, s.224-225; Engels, *Doğanın Diyalektiği*, s.197.

⁵¹ *Biyografi*, s.276.

oldukları kendiliğinden anlaşılır.”⁵² Engels bu ifadeleriyle genel geçer nitelikte bir yorumda bulunmaktadır. Hâlbuki“ sözünü ettiği uyum, kabul etmediği evrensel yasalar olmadan nasıl gerçekleşecektir?” şeklindeki bir soru, cevaplandırılmaya ihtiyaç duyan bir sorudur.

Engels, dinlerin özünde bulunan “mutlak doğru” kavramına da karşı çıkmakta ve özellikle sosyal alanı ilgilendiren felsefe, din, sanat vb. konularda, mutlak doğrudan neredeyse bahsedilemeyeceğini, mutlak olarak kabul edilebilecek olan hususların ise bir elin parmaklarını geçmeyecek derecede az olduklarını ifade etmektedir. Ona göre “doğru ve yanlış, kutupsal karşıtlıklar içinde hareket eden tüm düşünme kavramları gibi, ancak son derece sınırlı bir alan için mutlak geçerliliğe sahiptir”⁵³. Kuşkusuz Engels’in bu konuda kısmen haklı olduğu söylenebilir. Ancak, mutlak hakikat kavramını bütün insanlığın kabul etmemesi gereken bir konu olarak görürsek, dünyada neredeyse hiçbir hakikatten bahsedilmesi mümkün olmayacaktır. Bu ise, insanlığın hiçbir asgari müşterekte birleşmemesi gibi bir problemle karşı karşıya kalınmasının başlangıcı olarak görülebilir. Bu nedenle, geleneksel yapıların insanlara dayattığı dogmalara karşı ciddi bir mücadeleye girişmiştir. Bununla birlikte, insanlığın alışkanlığı olan “dogmalaştırma” eğiliminin bir yansıması olarak, kendisinin ve Marx’ın görüşlerinin dogmalaştırılması yönündeki çabaları da eleştirdiği ifade edilmektedir⁵⁴.

Engels, insanı organik bir varlık düzeyine indirmesine ve dinlerin insana affettiği önemi bu şekilde reddetmesine rağmen, insan ile hayvan arasında bir ayrım bulunduğunu söylemektedir. “İnsan ve hayvan toplulukları arasındaki temel fark, hayvanların olsa olsa toplayıcı olmalarına karşın, insanların üretici olmaları gerçeğinde yatar. Bu biricik ama esaslı ayrım tek başına, hayvan topluluklarına ait yasaların insan topluluklarına aktarılı vermesini engeller.”⁵⁵ Ne var ki, Engels’in ortaya koyduğu ve esaslı olduğunu ifade ettiği bu ayrımın, insan ve hayvan toplulukları arasındaki geçişliliği engellediğini savunduğu bu görüş, sıkı sıkıya bağlı olduğunu her fırsatta ifade etmesiyle ciddi bir tezat teşkil ediyor gibi görünmektedir.

Engels, dinlerde önemli bir yere sahip olan, dogmatik bir ahlâk anlayışına da şiddetle karşı çıkmaktadır. Çünkü böyle bir ahlâk anlayışı ebedi ve asla değişmeyen bir girişimin ürünü olarak ortaya çıkmıştır ve gerçekte ortaya çıktığı dönemin

---

⁵² Engels, *Anti-Dühring*, s.79.

⁵³ Engels, *Anti-Dühring*, s.142.

⁵⁴ *Biyografi*, s.15.

⁵⁵ Marx-Engels, *Seçme Mektuplar*, s.83.

koşullarının etkisi belirgin bir şekilde görülmektedir. Özellikle sınıf çatışmalarına dayalı olarak, belirli bir sınıfın görüşlerini yansıtan ahlâk anlayışları, tahakkümü elinde bulunduranların gücüne karşı çıkan ezilmiş sınıfların egemenliğiyle boyut değiştirmek yerine sadece el değiştirmiş olmaktadır⁵⁶. Buradan hareketle, Engels'in, ahlâk konusunda son derece rölâtif bir bakış açısına sahip olduğunu görmekteyiz. Ona göre, dönemlerinin ekonomik koşullarına bağlı olarak birbirinden farklı ahlâkî bakış açıları geliştirilmiş ve yaşanılan topluma dayatılmıştır. Bu anlamda, insanlığın üzerinde ittifak edebileceği herhangi bir evrensel ahlâk ilkesinden söz edilemez. Örneğin, "çalmayacaksın" gibi en temel ahlâkî ilkelerden biri olarak görülen bir ilke bile, hırsızlığın olmadığı veya sadece bir akıl hastasının hırsızlık yapabileceği bir ortamda herhangi bir anlam ifade etmeyecektir⁵⁷. Son cümlede ifade edilen yaklaşımdan hareketle, Engels'in ütöpik bir duygu dünyasında yaşadığı söylenebilir. Bilimsel verilere son derece katı bir tutkuyla bağlı olan birinin, istatistik gibi bir uğraş alanını görmezden gelmesi oldukça şaşırtıcı. Çünkü insanlık tarihi boyunca "çalmayacaksın" ilkesini evrensel bir ahlâk ilkesi olmaktan çıkaracak bir toplum yapısının mevcut olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Engels'in bir diğer çelişkisi de, değişen ve farklı ahlâkî yapılardan söz ettikten ve bunlar arasındaki ayrımı belirttikten sonra, "proleter ahlâk"ın "geleceği temsil eden, kalıcılık vaat eden" ahlâk olduğunu söylemesidir⁵⁸. Evrensel ahlâka karşı çıkıp, kendi düşüncesine bu sıfatları uygun görmeyenin, bilimsellikle çok uygun düşmediği söylenebilir.

Engels'in, mücadele ettiği temel yapılardan birisi de burjuvazidir. Burjuvazi ile dinin, çeşitli şekillerde yan yana bulunduğu gözleminden hareketle, dine yönelik ciddi eleştirilerde bulunması, dikkate değer bir yaklaşım olarak görülebilir. Bu nedenle Engels'e göre burjuvazi, sahip olduğu imkânların korunması ve varlığını devam ettirmesi açısından, dinin varlığının ve etkinliğini sürmesi ve geniş halk kitlelerinin idaresi için büyük bir gayret sarf etmiştir. Bu anlamda ortaya çıkan materyalist anlayışlara karşı mücadeleye girişmesi doğal karşılanması gereken bir durumdur⁵⁹. Ancak ona göre, burada göz ardı edilen bir durum vardır. O da, dinin proleter gelişime karşı koruyucu bir kalkan olarak burjuvaziye hizmet etme imkânının bulunmadığı gerçeğidir. "...ne Britanya burjuvasının dinsel saplantısı, ne de Kıta burjuvasının sonradan hidayete ermesi, yükselen proleter selini durdurabilecektir.

⁵⁶ Steven Lukes, *Marksizm ve Ahlâk*, çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998, s.31.

⁵⁷ Engels, *Anti Dühring*, s.144-146.

⁵⁸ Engels, *Anti Dühring*, s.145.

⁵⁹ Engels, *Ütopya dan Bilime Sosyalizm*, s.26-27.

Gelenek büyük bir tutucu güçtür, tarihin hızını keser. Ama edilgendir, bu nedenle yenilmek zorundadır. Din de kapitalist topluma uzun süre koruyucu duvar olamaz. Hukuk, felsefe ve din alanındaki düşüncelerimiz, toplumda egemen olan ekonomik koşulların uzak ya da yakın evladı da olsalar, ekonomik koşullar temelden değiştiğinde uzun süre aynı kalmazlar. Eğer doğaüstü güçlere inanmıyorsak, dinsel vaazların yıkılmakta olan bir toplumu ayakta tutmaya asla yetmediğini itiraf etmeliyiz.”⁶⁰

1.3. Din Eleştirisi

Engels, sağlıklı bir düşünce yapısı oluşturulabilmenin temel şartının, tarihin yeniden ve farklı toplum biçimlerinin yapıları göz önünde bulundurulmak suretiyle ele alınması olduğunu düşünmektedir. Bu temel inşa edildikten sonra, ancak siyasi, hukuki, sanatsal, ahlâkî, felsefî ve dinî yapılar ele alınabilir⁶¹.

Engels, eserlerinde dini doğrudan hedef alan ve mütemadiyen dine eleştiriler yönelten bir yaklaşımdan ziyade, bilimin önermelerini katı bir şekilde savunmakta ve bunların dinle çelişenlerine kuvvetli vurgular yapmaktadır. Onun buradaki asıl hedefinin, gerici olarak kabul ettiği düşüncelerle savaşırken karşısında oluşacak cephenin genişlemesini engellemek olduğu söylenebilir. Dolayısıyla o, dinin ve Tanrı inancının ortadan kaldırılmasının baskıcı ve tepeden inme bir şekilde gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığını savunmakta ve buna yönelik girişimlerin sadece lafta kalmaya mahkûm olacağını iddia etmektedir. Baskıyla ateizmi getirme çabalarının, Tanrı düşüncesini kaldırmak bir yana ona yapılabilecek en büyük hizmet olduğunu iddia etmektedir⁶². Bu yaklaşım, Engels'in en önemli takipçilerinden biri olan Lenin'in ifadelerine şöyle yansımıştır; “Dinsel önyargılarla savaşmada son derece özenli davranmak gerekir; bu savaşmada dinsel duyguları zedeleyen biri, büyük zararlar getirir. Savaşım, propaganda, aydınlatma yoluyla yürütülmelidir. Savaşımı sert yöntemlerle yürütürsek, yığınları karşımıza almış olabiliriz; böyle bir savaşım yığınların din ilkesine göre ayrılığını derinleştirir, oysa bizim gücümüz birliktedir. Dinsel önyargıların en derin kaynakları yoksulluk ve bilgisizliktir; asıl bu kötülükle savaşmamız gerekir”⁶³.

⁶⁰ Engels, *Ütopyadan Bilime Sosyalizm*, s.36.

⁶¹ Engels, *Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar*, s.13.

⁶² Marx-Engels, *Din Üzerine*, s.184.

⁶³ Marx, Engels, Lenin, *Kadın ve Aile*, çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, Ankara, 2008, s.218.

Tarihin evrelerinin oluşumuna yönelik klasik bakış açısının aksine Engels, insanlığın gelişiminde nasıl bir seyir takip edildiğini açıklarken Lewis H. Morgan'ın tarih öncesi uygarlık aşamalarına ilişkin görüşlerini benimsemektedir. Bu düşünceye göre insanlık "yabanklık, barbarlık ve uygarlık" olmak üzere üç ana aşama ve bunların içinde "alt, orta ve üst " olmak üzere toplam dokuz alt aşamada gerçekleşmiştir. Bu tarihsel anlayış içinde Engels genel anlayışına bağlı kalarak üretimin tarihsel ilerlemenin temel unsuru olduğunu göstermektedir. Ancak ilgi çekici olan nokta, insanlık için çok büyük bir etkinlik unsuru olan din, bu seyir içerisinde neredeyse görmezden gelinmiştir. Konuya ilişkin uzun malumat içinde, dinin hangi tarih evresine yerleştirileceğine ilişkin herhangi bir bilginin bulunmadığı görülmektedir⁶⁴.

Bu temellendirmeden ayrı olarak dinin oluşumu ele alınmaktadır. Ancak burada da din, birçok diğer sosyal kurumun gelişmesinden sonra ortaya çıkmış bir yapı olarak görülmektedir. "Elin, konuşma organlarının ve beynin birlikte eylemiyle yalnızca her bireyde değil, aynı zamanda toplumda da insanlar giderek daha karmaşıklaşarak yapabilecek, giderek daha yüce hedeflere yönelecek ve erişecek güce ulaştı. Emek de kuşaktan kuşağa değişti, daha yetkin ve çok yönlü duruma geldi. Avcılığa ve hayvancılığa tarım, tarıma örgüclük ve dokumacılık, metallerin işlenmesi, çömlükçilik, gemicilik eklendi. Ticaret ve sanayinin yanı sıra, en sonu sanat ve bilim ortaya çıktı, kabileler, uluslar ve devletler halinde değişti; hukuk ve siyaset gelişti; bunlarla birlikte insan kafasında insani şeylerin gerçeği aşan yansıması ortaya çıktı: din."⁶⁵Bu yaklaşımda, dinin diğer sosyal kurumlardan sonra ortaya çıktığına yönelik olarak ifade edilen düşüncenin, gerçeklerle ne kadar uyduğu oldukça tartışmalı bir konudur. Çünkü en ilkel insan formlarında bile yer alan, özellikle sembol ve ritüellere dayalı kimi tavırlar, Engels'in iddialarının aksini ispatlar niteliktedir⁶⁶. Başka bir ifadesinde ise Engels şöyle demektedir; "Havada, daha da yükseklerde süzülen ideoloji alanlarına, dine, felsefeye vb. gelince, bunlar, tarihsel dönemlerde hazır bulunan ve de benimsenen ama bugün palavra deyip geçeceğimiz tarih öncesi bir birikime sahiptirler. Doğa, insanın kendi varlığı, ruhlar, gizemli güçler vb. ile ilgili bu yanlış görüşlerin temelinde ise çoğu kez sadece olumsuz ekonomik öge bulunur; tarihöncesi dönemin düşük ekonomik gelişme

---

⁶⁴ Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, çev. Hasan İlhan, Alter Yayıncılık, Ankara, 2009, s.25-32.

⁶⁵ Engels, *Doğanın Diyalektiği*, s.194.

⁶⁶ Bkz. Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003, c.1, s.35 vd.

düzeyi, doğa üzerine yanlış görüşlerle bütünleşmiş ve de kısmen koşullanmış ve hatta bu yanlış görüşlerden doğmuştur... Zaten bilim tarihi, bu gibi budalalıkların yavaş yavaş temizlenmesinin ya da daha da doğrusu bunların yerine daha yeni ve daima daha az saçma bilgilerin konulmasının tarihidir.”⁶⁷Katı bir bilimsel anlayıştan hareketle yapılan bu yorumlar, her şeyden önce dinin ortaya koyduğu olumlu sonuçları bütünüyle inkâr etme eğilimindedir. Dolayısıyla, objektifliğin temelinde yer alması gereken bilimsel bir düşüncenin, önyargılar ve aşırıya kaçan bu değerlendirmelerle uyum arz ettiğini söylemek oldukça güç görünmektedir.

Engels'e göre, dinin doğuşu, insanın hayatı üzerinde etkiye sahip olan bazı harici güçlerin, zamanla kutsallık kazanmasıyla gerçekleşmiştir. Yine zamanla her toplumsal grupta bu kutsal ve gizemli güçler farklı eğilimlerin oluşmasına neden olmuştur. Daha sonraki dönemlerde insan hayatını etkileyen toplumsal dinamikler gelişmeye başlamıştır. Gizemli doğa güçlerinin toplumsal dinamiklerle karışması sonucunda Tanrı düşüncesi gelişmeye başlamış ve bir süre sonra çoğul bir yapının sahip olduğu güçler bir veya üstün olan Tanrı'ya atfedilmeye başlanmıştır. Bu süreçte Yunan felsefesinin çok büyük bir payı bulunmakla birlikte, en somut halini Yahudilerin Tanrı'sı olan Yahve'de kazanmıştır⁶⁸.Dinin ortaya çıkışı konusunda, ölüm karşısında şaşkınlığa düşen ve bu duruma bir açıklama getirmeye çalışan gayretin de önemli bir etkiye sahip olduğu düşüncesindedir. Ölüm gerçeği, bedenden ayrı olarak insan hayatının devamını sağlayan bir unsurun var olduğu düşüncesine insanı götürmüş ve süreç içerisinde insanlar bu varlığın ölümsüzlüğü veya ulviligi üzerinde durmaya başlamışlardır. Bu düşünce ise onları, dinin en önemli ögesi olan Tanrı'ya ulaştırmıştır. “Tamamen benzer bir yoldan, doğa güçlerinin kişiselleştirilmesiyle, dinlerin daha sonraki gelişmesi içinde gitgide daha dünya dışı bir kılığa bürünen ilk tanrılar doğdu, ta ki, en sonunda, zihinsel gelişmenin seyri içinde kendiliğinden oluşan bu soyutlama, diyebilirim ki, bir damıtma süreciyle, az çok sınırlı ve birbirini karşılıklı sınırlayan sayısız tanrılar arasından, insanların kafasında, tek tanrılı dinlerin tekil tanrı fikri ortaya çıkıncaya dek...”⁶⁹ Günümüzde sahip olunan bütün bilimsel imkânlara rağmen, evrenin ve insanın gelişimine yönelik ifade edilen düşüncelerde bile, birbirinden oldukça farklı yaklaşımlar bulunduğu söylenebilir. Dolayısıyla, insanlık tarihinin, somut ve ittifak edilebilir bir temel üzerinde inşa edilmesi mümkün

⁶⁷ Marx-Engels, *Seçme Mektuplar*, s.108-109.

⁶⁸ Marx-Engels, *Din Üzerine*, s.188.

⁶⁹ Engels, *Ludwig Feuerbach* , s.22.

olmadan, böylesine son derece iddialı bir değerlendirmenin, bilimden ziyade, ideolojik bir tavır olduğu şeklindeki bir düşünce yadırganmamalıdır.

Engels'e göre tarih sahnesi her zaman burjuvazi ile proleter yapının ekonomiye dayalı mücadelesine sahne olmuştur. Tarihte ortaya çıkan bütün kurumlar, din de dâhil olmak üzere, bu mücadelenin bir eseri olarak görülmelidir⁷⁰. Engels, toplumsal değişim bağlamında ekonomik unsurun gerçek neden olduğunu ifade ettikten sonra, dinin de bir çıkar aracı olarak kullanıldığını savunmaktadır. "Burjuvazi, salt o değerli postunu kurtarmak için, artık kendine madrabazlık edecek hiçbir şey kalmayana dek, bütün bu kalabalık (krallık, feodal soyluluk, papazlar) ile uyuştu ve birleşti."⁷¹ Buradan hareketle Engels'in dine karşı mesafeli duruşunun başlaması ve dinin ortadan kalkması gerektiğine yönelik fikirler edinmesinin temelinde, dinin burjuvaziye payanda haline getirilmesi olduğu ifade edilebilir. Özellikle de zayıf halk kitlelerinin canları pahasına sömürülmeleri ve dinin bunun gerçekleştirilmesine bir vesile olarak kullanılmasının, bu sonucu doğurması doğal görünmektedir⁷².

Burada Engels'e karşı şöyle bir eleştiri yapılabilir: Dinin burjuvazi tarafından kullanılması yahut bazılarının dini burjuvaziye kullandırması, dinin hakikatine ve temizliğine zarar vermemelidir. Ancak böyle bir itiraz karşısında Engels, dine yönelttiği bu eleştirilerin kaynağının, dinin özü olduğunu ifade ederek yanıtlamaya çalışır: "Öyleyse görüyoruz ki: bir kez oluşan din, zaten tüm ideolojik alanlarda geleneğin büyük bir tutucu güç olması gibi, daima geleneksel bir öz içerir. Fakat bu özde meydana gelen değişiklikler, sınıf ilişkilerinden, yani bu değişiklikleri yapan insanların ekonomik ilişkilerinden kaynaklanır."⁷³

Engels'e göre, sadece burjuvazi değil, zamanın siyasal gücünü elinde bulunduran unsurlar da dini bir araç olarak kullanmış ve bu durum bir süre sonra karşılıklı çıkar ilişkisi haline dönüşmüştür. Dolayısıyla sömürülen kesimden elde edilen ekonomik yarar, din adamları zümresi tarafından da paylaşılır hale gelmiştir⁷⁴. Engels, onaltıncı yüzyılda yapılan savaşların "din savaşları" olarak nitelendirilmesinin gerçeği yansıtmadığını savunmaktadır. Ona göre bu savaşlarda din sınıf mücadelelerinin üstünün örtülmesi ve yapılan savaşın amacına kutsiyet

⁷⁰ Engels, *Ütopyadan Bilime Sosyalizm*, s.61-62.

⁷¹ Friedrich Engels, *Köylüler Savaşı*, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1999, s.16.

⁷² Bkz. Marx, Engels, Lenin, *Kadın ve Aile*, s.40-49.

⁷³ Engels, *Ludwig Feuerbach*, s. 60; Marx-Engels, *Din Üzerine*, s.301.

⁷⁴ Engels, *Köylüler Savaşı*, s.33.

affedilmesi için din kisvesi altında yürütülmüştür. Buradan hareketle Engels'in dini aklama çabası içine girmediğini belirtmek gerekir. Zira o, bir araç olarak kullanılan dinin masumiyetini ifade etmek bir yana, feodalizmle mücadelede her şeyden önce dinin bir araç olarak kullanılmasını engellemek için, onun kutsallığının ortadan kaldırılmasının temel hedef olması gerektiğini savunmaktadır⁷⁵.

Din adamları sınıfı, biriktelik halinde oldukları diğer otoriteler tarafından kendilerine pay olarak verilen maddi çıkarlarla yetinemez hale geldikleri zaman, çeşitli dinî unsurları da kullanarak ayrıca gelir sağlama yolları aramaya başlamış ve buralardan da kendilerine çıkar sağlamaya başlar hale gelmiştir. Çeşitli kutsal eşyaların satılmasından, günah çıkarma gibi ritüellerden ve kendilerine sunulan armağanlardan elde edilen gelirler bunun en güzel göstergesi olarak sunulmaktadır⁷⁶.

Engels, Hıristiyan ve Müslüman gelenekte yer alan “insan düşünür, Tanrı yürütür” şeklindeki önermenin, eylemin yapıcısı olmaktan uzaklaştırılan insanın daha kolay sömürülebileceği gerçeğinden hareketle, yanlış bir önerme olduğunu ifade etmektedir. Çünkü eylemi kendisi gerçekleştiremeyen bir insan, gerçekte bir köleden başka birisi değildir. Her şeyden önce bir zihniyet devrimiyle, insanların bu inanıştan uzaklaştırılmaları gerekmektedir⁷⁷.

Engels, insani ilişkilerde hâkim olan ve olunan arasındaki ilişkinin temelinde “zor” kavramının bulunduğunu ifade eden ve düşüncesini Robinson Crusoe hikâyesiyle örneklendirmeye çalışan Eugene Dühring'i eleştirdiği eserinde şöyle demektedir: “Robinson, Cuma'yı kılıç elde köleleştirir. Kılıcı nereden aldı? Robinson öykülerinin düşsel adalarında bile kılıçlar -şimdiye değin- ağaçlarda bitmiyor ve Bay Dühring bu soruyu yanıtızsız bırakıyor. Tıpkı Robinson'un kendine bir kılıç bulabilmesi gibi, Cuma'nın da bir sabah elinde dolu bir tabancayla ortaya çıktığını kabul edebiliriz ve o zaman tüm zor ilişkisi tersine döner: Cuma buyurur ve Robinson durmadan çalışmak zorunda kalır.”⁷⁸ Engels, burada haklı olarak kökene inmeyle yönelik bir düşüncelere içine girmek gerektiğini ifade eder. Ancak bu sorgulamasıyla, kendi düşüncesine yönelik iki eleştiride bulunulmasına imkân verir. Birincisi, benzer bir sorgulamayı, ilham kaynaklarından birisi olan Darwin için neden yapmamaktadır? İkincisi ise, nedensellik ilkesini tesadüfler uğrunaterkeden birisinin, böylesine bir eleştiri yöneltmeye hakkı var mıdır?

⁷⁵ Marx-Engels, *Din Üzerine*, s.138-139.

⁷⁶ Engels, *Köylüler Savaşı*, s.35-36.

⁷⁷ Marx-Engels, *Din Üzerine*, s.189; Engels, *Anti-Dühring*, s.408-410.

⁷⁸ Engels, *Anti-Dühring*, s.229.

Ölümü, "kimyasal unsurlardan başka geriye bir şey bırakmayan organik cismin çözülmesi"⁷⁹ olarak tanımlayan Engels, dinin en önemli inanç konularından birisi olan ahiret inancı hakkındada önemli bir yaklaşım sergilemektedir. Ona göre ahiret hayatına yönelik ortaya konan dinsel öğreti, hakikat olmaktan ziyade, dinlerin, taraftarlarını motive etmeyi amaçladıkları bir öğreti olarak görülmelidir ve bu durum Hıristiyanlıkta çok belirgindir. Bu dünyada mutluluğu hedefleyen ancak gerçekleştiremeyen insan grupları, ahirette alacakları ödülle veya muhaliflerinin cezalandırılması fikriyle bir anlamda avutulmaktadır. "Gerçekten de, yalnızca öbür dünyadaki bir ödüllendirmeye, stoacı-Philoncu terki dünyayı ve çileciliği, ezilen halk kitlelerini peşinden koşturan yeni bir dünya dininin etik ilkesi yapmak olanaklıydı."⁸⁰

Engels açısından, içinde bulunduğu ortamın egemen inancı olan Hıristiyanlık ayrıca ele alınması gereken bir konudur. Ancak yapılacak incelemenin dikkatli bir şekilde yürütülmesi zorunludur. Bu anlamda o, Hıristiyanlığın mevcut yapısının eleştirisinin yapılmasının, onun üstesinden gelinmesi açısından yeterli bir yaklaşım olamayacağını, Hıristiyanlığa karşı bir başarı elde edilmek isteniyorsa, her şeyden önce onun kökenine yönelik bir analiz yapılması gerektiğini ifade etmektedir. Buradan hareketle Hıristiyanlığın özünde Yahudi bir düşünür olan Philon'un ve Stoacı felsefenin olduğunu söyler. Dolayısıyla Hıristiyanlık, Batı ve Doğu düşüncelerinin bir karışımı olarak kabul edilir. Bu yapının özünde de, doğuştan günahkârlık, kefarete vb. ilkelerin bulunduğu söylenir⁸¹.

Engels, İncil'de bulunan yaratılış anlatımının, eski paganizm, Yahudilik, Babil, Kalde ve Asur kütlerinin ortak bir ürünü olduğunu, araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılmış olduğunu ve buradan hareketle bir söylence olarak görüldüğünü ifade etmektedir⁸². Herhangi bir konunun farklı kültürler tarafından kabul ediliyor olmasının bir hakikati yansıtmama unsuru olarak görülmesinin yetersiz olduğunu belirtmek gerekir.

Engels, Hıristiyanlığın başlangıçtaki halinden, kilisenin kurumsallaşması ve resmi bir din haline gelmesiyle uzaklaştığını söyler. Örneğin bugün kilisenin en temel ilkesi olan teslis doktrini başlangıçta bulunmamaktadır. Ancak Yahudiliğin Tanrı düşüncesinden farklı bir tavır oluşturulması adına sonradan ortaya çıkarılmıştır. Yine,

---

⁷⁹ Engels, *Doğanın Diyalektiği*, s.322.

⁸⁰ Marx-Engels, *Din Üzerine*, s.340-341.

⁸¹ Marx-Engels, *Din Üzerine*, s.231-232.

⁸² Engels, *Anti-Dühring*, s.121.

ilk günah, iman ve kefarete gibi doktrinler açısından da, ilk dönem Hıristiyanları ile mevcut kilisenin birbirinden son derece farklı oldukları söylenmektedir⁸³.

Engels, Hıristiyanlığa yönelik eleştirilerine rağmen, başlangıç dönemi itibarıyla Hıristiyanlık ile sosyalizm arasında ciddi bir paralellik bulunduğunu söyler. Ezilmiş sınıflarda gelişmesi, hak ve adalet kavramlarına vurgu yapması, ilkeleri nedeniyle ciddi baskılara maruz kalması Hıristiyanlığı sosyalizmle benzer hale getiren temel unsurlardır. Aralarındaki temel fark ise, Hıristiyanlığın, ölüm sonrası için mensuplarına bir ufuk verirken, sosyalizmin bütün hedeflerini bu dünyaya göre dizayn etmesidir⁸⁴. Ona göre, Hıristiyanlık köken itibarıyla özel mülkiyetle mücadele etmesine ve mallarda ortaklık gibi ilkelere sahip olmasına rağmen, bir süre sonra, dinin doğasının bir sonucu olarak, zamanın şartlarına boyun eğmek zorunda kalmış, hatta en temel ilkelerinden biri olan "eşitlik" kavramı ile deformasyona uğramıştır⁸⁵. Din hususunda girişilen reform hareketleri bile bu bozulmanın önüne geçememiş ve isteyerek veya istemeyerek şartlara boyun eğmek zorunda kalmıştır⁸⁶. Batı dünyasında gelişen bilimsel faaliyetlere karşı Katolik dünyanın gösterdiği tepkiden söz eden Engels, bunun yanında yeni bir akım olarak ortaya çıkan Protestanlığın da ondan geri kalmadığını ifade etmektedir⁸⁷. Bu örneğiyle, onun, dinlerin geneli açısından statükoyu muhafaza etmek gibi bir özellik bulunduğunu ifade etmek istediği sonucuna ulaşılabilir.

Engels'e göre, feodal toprak mülkiyetiyle kilise, çeşitli ülkeler arasında gerçek bir bağıdı, kilisenin feodal örgütlenmesi, dünyevi-feodal devlet düzenine dinsel bir kutsanmışlık veriyordu. Üstelik ruhbanlar, tek eğitilmiş sınıftı. Kilisenin dogmasının, bütün düşüncenin çıkış noktası ve temeli olması doğaldı. Hukuk, doğa bilimi, felsefe, her şey, içeriğinin kilisenin öğretileriyle uyum içinde olup olmadığına göre hallediliyordu⁸⁸. Kilisenin sahip olduğu bütün imkânların korunması ve dolayısıyla statükonun muhafazası için, son derece baskıcı ve kapalı bir toplum yapısı oluşturduğu sonucuna ulaşan Engels, sorunun üstesinden gelinmesi noktasında şunları ifade etmektedir: "Buna göre, genellikle feodalizme karşı yöneltilen tüm saldırıların, her şeyden önce kiliseye karşı saldırılar olacakları, toplumsal ve siyasal devrimci öğretilerin aynı zamanda ve her şeyden önce tanrıbilimsel sapkınlıklar

⁸³ Marx-Engels, *Din Üzerine*, s.348-349.

⁸⁴ Marx-Engels, *Din Üzerine*, s.322.

⁸⁵ Engels, *Köylüler Savaşı*, s.50.

⁸⁶ Engels, *Köylüler Savaşı*, s.53.

⁸⁷ Engels, *Doğanın Diyalektiği*, s.33

⁸⁸ Marx-Engels, *Din Üzerine*, s.304.

olacakları açıktır. Var olan toplumsal koşullara dokunabilmek için onların kutsal niteliklerini kaldırmak gerekir.”⁸⁹

Engels’in İslâm’a bakışı üzerinde durulmasında da yarar bulunmaktadır. Onun İslâm’a bakışını yansıtan temel noktalardan birisi, İslâm’ın, Yahudiliğin değişikliğe uğramış bir devamı olduğu şeklindedir. “Yahudilerin sözüm ona mukaddes kitabının, eski Arap kabile ve dinî geleneğinin, Yahudilerin kabile olarak akraba fakat göçebe komşularından erkenden ayrılmış olmasının değişikliğe uğrattığı yazımından başka bir şey olmadığı şimdi benim için tamamen açıktır. Filistin’in Arabistan yanının tamamen çölle, Bedevi toprağıyla çevrili olması, bu ayrı gelişmeyi açıklar. Fakat eski Arap yazıtları, gelenekleri ve Kur’an ve şimdi tüm şecerelerin vs. çözüldüğündeki kolaylık, esas içeriğin Arabî ya da daha doğrusu Sami olduğunu tanıtıyor.”⁹⁰ Yahudiliğe dayanan bir kökene sahip olan İslâm, tarihsel gelişim içinde insanlığa yeni bir şey kazandırmaktan ziyade, bütün dinsel eğilimler gibi, mevcut yapıya yönelik biçimsel bir tepki olarak kabul edilmektedir. Ayrıca İslâm’ın, gösterdiği bu tavırla, eski geleneklere dönüşün bir yansımasından ibaret olduğu düşünülmektedir⁹¹. “Şu ana kadar ise o (İslâm) bana, kentlerin yerleşik, fakat heba olmakta olan, dinî bakımdan da parçalanmış ve pejmürde bir doğa dini ile pejmürde bir Yahudiliği ve Hıristiyanlığı harmanlayan fellahlarına karşı bir Bedevi reaksiyonu karakterine sahipmiş gibi geliyor.”⁹² Engels’in bu yaklaşımlarıyla, İslâm geleneği tarafından inşa edilen medeniyeti yeterince irdelemediği ve genel felsefî bakış açısından kaynaklanan sığ bir değerlendirmede bulunduğu söylenebilir.

Engels, insanlığın başlangıç dönemlerinde, doğaya yabancı olan insanların, anlamlandıramadıkları durumlarda doğal unsurlara bir gizem atfettiklerini ve dinlerin de böyle ortaya çıktığını ifade ettikten sonra, gelişen bilimsel faaliyetlerin yardımıyla, artık doğada gizemli olan yanların keşfedilmesiyle birlikte, insanların gizemden uzaklaşacaklarını ve dolayısıyla dinden uzaklaşacaklarını öngörmektedir⁹³. Bu anlamda, sağlıklı bir yapının oluşması için yegâne kurtuluş yolu materyalizmdir ve ona karşı yürütülen mücadelede birlik oluşturan bütün unsurlardan uzaklaşılması gerekmektedir⁹⁴.

⁸⁹ Engels, *Köylüler Savaşı*, s.47.

⁹⁰ Marx-Engels, *Din Üzerine*, s.159.

⁹¹ Marx-Engels, *Seçme Mektuplar*, s.45.

⁹² Marx-Engels, *Din Üzerine*, s.166.

⁹³ Marx-Engels, *Din Üzerine*, s.191.

⁹⁴ Engels, *Ütopyadan Bilime Sosyalizm*, s.88.

Engels'in dinin ortadan kaldırılmasına yönelik görüşlerinin Marx tarafından da benimsendiği ve tasarladıkları komünist sistemin temelini bu görüşlerini yerleştirdikleri görülmektedir. Onlara göre din, ahlâk, felsefe, siyaset ve hukuka dayalı yapılanmaların, tarih içerisinde meydana gelen bütün değişikliklere rağmen varlıklarını bir şekilde sürdürmelerinin çok fazla bir önemi yoktur. Zira onların varlıklarının devamı, sınıflar arasındaki mücadelede bir şekilde taraf olmalarından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, bu alanların ifade ettikleri "ölümsüz hakikat" kavramı da komünist yapılanmanın ortadan kaldırmayı düşündüğü hedefler arasında yer almaktadır⁹⁵.

İnsanlığın aldatılması için bir araç olarak kullanılan bütün eski kurumsal yapılanmalardan kurtulmak esas olarak kabul edilmelidir. "Bu sınıfların direnişini kırmanın yalnızca bir tek yolu var. O da bizi kuşatan bu toplumda, eskiyi silip atacak ve yeniyi yaratacak bir iktidarı kurmaya muktedir ve toplumsal konumu gereği bunu yapmaya mecbur güçleri bulmak ve bu güçleri mücadele için aydınlatmak ve örgütlemektir."⁹⁶

Sonuç

Batı düşünce yapısının yönlendirilmesinde etkin olan iki anlayış, materyalizm ve idealizmin bakış açıları mevcut haliyle ve ideolojik bir tarzda devam ettiği sürece, bir uzlaşma noktasının bulunması mümkün görünmemektedir. Bir yandan materyalizm, varlığı bütünüyle bilimsel bir yöntemle çözümlenebileceği iddiasındadır ve gizem olarak nitelendirilen her hususun, zamanla makul bir izahının yapılabileceğini düşünmektedir. Diğer yandan idealizm, bilimin açıklamada bulunduğu alanın ötesinde, bütünüyle açıklanamayacak bir yön bulunduğunu savunmaktadır. Ayrıca idealizm, dünya tarihi incelendiğinde herhangi bir dönemde ifade edilen bilimsel bir önermenin, başka bir dönemde yanlışlanabilir olması ihtimalinden hareketle, materyalist iddialara mutlak bir güvenin duyulamayacağını ifade etmektedir. Dolayısıyla, bilimsel bir açıklamayla izah edilen her bir girişimin ardından, insan için gizemli kalan bir noktanın ortaya çıkabileceği vurgusunda bulunmaktadır. Her şeyden önce bugün insanın yapısı bile, bütünüyle açıklanabilir olmaktan uzaktır. Buradan hareketle çözülmesi gereken ilk sorun, ruh ve beden

---

⁹⁵ Marx-Engels, *Din Üzerine*, s.135.

⁹⁶ Engels, *Ütopyadan Bilime Sosyalizm*, s.93.

kavramlarının sağlam bir temele oturtulmasıdır. Ancak bu bile, başlı başına bir sorun olarak yeterli görünmektedir⁹⁷.

Genelde Marksizm'e, özelde Engels'e yöneltilen eleştirilerden birisi, Marksizm'in Tanrı'ya inanmayı, insanın yabancılaşması noktasında önemli bir etken olarak görmesinin, politeist dinlerin Tanrı inancıyla, monoteist dinlerin Tanrı inancını birbirine karıştırmasıdır. Çünkü monoteist dinlerin aşkın nitelikli Tanrısı, insanın kendine yabancılaşmasını ve köleleşmesini istememektedir⁹⁸. Şüphesiz bu eleştiride bazı haklılık payları bulunabilir. Ancak, tarihsel gelişim dikkatli ve eleştirel bir gözle incelendiğinde, neredeyse bütün dinlerin -özellikle de Engels'in yoğun bir şekilde muhatap olduğu Hıristiyanlığın- doğuşlarından çok kısa bir süre sonra asli mecralarından saptıkları ve dinin özünün dışında farklı otoriteler meydana getirdikleri ve baskıcı ve dayatmacı bir yapı oluşturdukları görülmektedir. Dolayısıyla, Engels'in ve diğer maddeci düşünürlerin, en azından bu konuda, dine yönelttikleri eleştirinin dikkate alınmasında yarar bulunduğu söylenebilir.

Engels, düşüncelerinin bir gereği olarak, herhangi bir fikrin mutlak ve değişmez olduğu şeklindeki bir anlayışa karşı çıkmış olmasına rağmen, onun, kendisinden sonra Marksizm'in yapı taşlarını oluşturan fikirlerinin mutlaklaştırılmasına engel olamadığı söylenebilir⁹⁹. Dolayısıyla onun, Feuerbach'la karşıt noktalarda yer aldığı bu konuda, takipçileri tarafından ister istemez aynı doğrultuda buluşturulmuş olduğu söylenebilir. Yine, onun, maddeyi yegâne unsur olarak görmesi ve evrenin açıklanmasında buna başvurması, nihai anlamda onun karşı olduğu metafizik düşüncenin değişik bir versiyonunu ortaya koymasına neden olduğu şeklinde bir eleştirinin de¹⁰⁰ göz ardı edilmemesi gerekir.

Engels, eserlerinin birçok yerinde eski materyalist anlayışı statik olduğu için eleştirmekte ve mekanik dünya görüşüne bağlı kalmayı doğru bulmamaktadır. Ancak şu ifadesi, kendisi açısından bir problem oluşturmaktadır; "Eski teoloji belasını bulmuştur ama şimdi kesinlikle ortadadır ki, madde sonsuz döngüsü içinde, belli bir aşamada -bazen orada, bazen burada- organik varlıklarda düşünen kafayı zorunlu olarak üreten yasalara göre hareket etmektedir."¹⁰¹Bu sözlerinde geçen "yasalara göre hareket etme" ifadesi, kendisinin de bir derece statik bir yapıya düşmesi veya

⁹⁷ Sidney Hook, "What is Materialism?", *The Journal of Philosophy*, Vol. 31, No. 9 (Apr. 26, 1934), pp. 235-242, s.236 vd.

⁹⁸ Topaloğlu, a.g.e., s.62.

⁹⁹ Aydın Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, DİBY, Ankara, 2004, s.142.

¹⁰⁰ Ferraro, a.g.m., s.134.

¹⁰¹ Engels, *Doğanın Diyalektiği*, s.215.

kendisiyle çelişmesi sonucunu doğurabilir. Kesit içinde ifade edilen “bazen orada, bazen burada” sözü ise, dinamizm düşüncesinde ısrarlı olduğunu ve kendi içinde tutarlı olduğu izlemine uyandırıyor gibi görünse de, bunda başarılı olmasının mümkün olmadığı söylenebilir. Engels'in eski (mekanik) materyalizme karşı çıkarken ifade ettiği “eski materyalizmin tarih anlayışının, olayların ortaya çıkışı karşısında kökensel bir analizi yeterince yapmadığı”¹⁰² şeklindeki eleştirinin, kendi yaklaşımına da uygulanabileceği söylenebilir. Çünkü kendisi de tarihsel süreçte meydana gelen gelişmelerde etkili olan bütün unsurları yeterince irdelememektedir. Örneğin insanlığın gelişiminde sadece birkaç büyük dinin etkili olduğu şeklindeki yaklaşımı, sıg bir yaklaşım olarak nitelendirilmekten uzak kalmaz.

KAYNAKÇA

A. Goudge, Thomas, “The Future of Materialism”, *The Philosophical Review*, Vol. 59, No. 1 (Jan., 1950), pp. 107-112.

Akarsu, Bedia, *Çağdaş Felsefe*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1994, s.105.

Bonar, James, “Friedrich Engels”, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 10, No. 1 (Oct., 1895), pp. 95-97.

Cogniot, Georges, *Engels'e Göre Tabiatın Diyalektiği*, çev. Fırtına Öztürk, Hür Yayınevi, İstanbul, 1965.

Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003.

Engels, Friedrich, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, çev. Hasan İlhan, Alter Yayıncılık, Ankara, 2009.

Engels, Friedrich, *Anti Dühring*, çev. İsmail H. Yarkın, İnter Yayınları, İstanbul, 2000.

-----, *Doğanın Diyalektiği*, çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, Ankara, 2006.

-----, *Köylüler Savaşı*, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1999.

-----, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, çev. İsmail Yarkın, İnter Yayınları, İstanbul, 1999.

---

¹⁰² Engels, *Ludwig Feuerbach*, s.50-51.

-----, *Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar 1890-94*, çev. Öner Ünalın, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara, 2000.

-----, *Ütopyadan Bilime Sosyalizm*, çev. Yılmaz Onay, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2006.

-----, Marx, Lenin, *Kadın ve Aile*, çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, Ankara, 2008, s.218.

Ferraro, Joseph, "Engels as an Ontological Materialist", *Studies in Soviet Thought*, Vol. 37, No. 2 (Feb., 1989), pp. 133-150.

Feuer, Lewis S., "Materialism, Idealism and Science", *Philosophy of Science*, Vol. 15, No. 1 (Jan., 1948).

Friedrich Engels-Biyografi, çev. Oğuz Özügül-Süheyla Saliha Kaya, Sorun Yayınları, İstanbul, 1997.

Gilson, Étienne, *Ateizmin Çıkmazı*, çev. Veysel Uysal, MÜİFVY, İstanbul, 1994

Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000

Hocutt, Max, "In Defense of Materialism", *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 27, No. 3 (Mar., 1967), pp. 366-385.

Hook, Sidney, "What is Materialism?", *The Journal of Philosophy*, Vol. 31, No. 9 (Apr. 26, 1934), pp. 235-242.

J. Kain, Philip, "Marx, Engels, and Dialectics", *Studies in Soviet Thought*, Vol. 23, No. 4 (May, 1982), pp. 271-283.

Koç, Turan, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Lukes, Steven, *Marksizm ve Ahlâk*, çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998, s.31.

Marx, Karl – Engels, Friedrich, *Din Üzerine*, çev. İsmail Yarkın – M. Ali İnci, İnter Yayınları, İstanbul, 2000.

-----, *Seçme Mektuplar*, çev. Alaattin Bilgi, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 1996.

Remsen, Ira, "Scientific Materialism", *Science*, New Series, Vol. 3, No. 59 (Feb. 14, 1896), pp. 225-227.

Riazanov, David, *K. Marx-F. Engels: Hayat ve Eserlerine Giriş*, çev. Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 1997.

Schaff, Adam, *Marksizm, Varoluşçuluk ve Birey*, çev. Evinç Dinçer, De Yayınevi, İstanbul, 1966.

Sellars, Roy Wood, "Existentialism, Realistic Empiricism, and Materialism", *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 25, No. 3 (Mar., 1965), pp. 315-332.

-----, "Reflections on Dialectical Materialism", *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 5, No. 2, A First Symposium on Russian Philosophy and Psychology (Dec., 1944), pp. 157-180.

Smart, J. J. C., "Materialism", *The Journal of Philosophy*, Vol. 60, No. 22, American Philosophical Association, Eastern Division, Sixtieth Annual Meeting (Oct. 24, 1963)

Topaloğlu, Aydın, *Teizm ya da Ateizm*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001.

Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1993.

Yazoğlu, Ruhattin, *Ruh, Ölüm ve Ötesi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Zeller, Eduard, *GreK Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Aydoğan, İz Yay., İstanbul, 2001.